

Тарас САВШАК,
здобувач лабораторії суспільствознавства
Інституту педагогіки НАПН України
(Україна, Дрогобич) Savshak_tar@mail.ru

ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЯ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ В ГАЛИЦЬКИХ НАРОДНИХ ШКОЛАХ І ГІМНАЗІЯХ ІЗ 50-Х РОКІВ ХІХ СТ. – ДО ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті розглядається технологія викладання історії у народних школах і гімназіях в Галичині в період з 1850-х років по 1939 рік.

Розкривається зміст, форми і методи викладання історії у школах різних типів, аналізуються програми і підручники, які були видані Міністерством освіти і релігії спочатку в Австро-Угорщині, а потім і в Польщі.

У цій статті висвітлюється період становлення, боротьби та розвитку методології викладання історії в галицьких народних і середніх школах, які були класифіковані як гімназії протягом зазначеного періоду. Аналізується спадщина та досвід українських науковців і методистів у цій галузі і їхній внесок у розвиток української науки.

Ключові слова: історія, навчальний план, зміст, методи, формування, розвиток, боротьба, технології, форми.

Лім. 18.

Taras SAVSHAK,
*External doctorate student of the social sciences laboratory in the
Pedagogics Institute of National Academy
Pedagogical Sciences of Ukraine
(Ukraine, Drohobych) Savshak_tar@mail.ru*

CONTENT AND TECHNOLOGY OF TEACHING HISTORY IN GALICIAN FOLK SCHOOLS AND GYMNASIUMS FROM THE 50'S OF THE XIX CENTURY TO THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY

This article considers the content and technology of teaching history of the native land in the national schools and gymnasiums in Galicia in the period from the 1850's to 1939. It reveals the content, forms and methods of teaching history in those schools of different types, analyzes the curricula and manuals that were issued by the Ministry of education and religion, first in Austria-Hungary and later in Poland.

The article also covers the period of establishment, combat and development of the methodology of history teaching in Galician folk schools as well as in secondary schools that were classified as gymnasiums during the mentioned period and explains how significant is the heritage of the Ukrainian teachers and methodologists of this region and their contribution to the development of the Ukrainian science.

Key words: history, curriculum, content, methods, formation, development, struggle, technology, forms.

Ref. 18.

Тарас САВШАК,
*соискатель лаборатории обществоведения Института педагогики НАПН
Украины (Украина, Дрогобыч) Savshak_tar@mail.ru*

СОДЕРЖАНИЕ И ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ В ГАЛИЦКИХ НАРОДНЫХ ШКОЛАХ И ГИМНАЗИЯХ С 50 ГОДОВ XIX В. – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX В.

В статье рассматривается содержание и технология обучения истории в народных школах и гимназиях в Галиции в период с 1850-х годов по 1939 год. Раскрывается содержание, формы и методы преподавания истории в школах разных типов, анализируются программы и учебники, которые были выданы Министерством образования и религии сначала в Австро-Венгрии, а затем и Польше.

Освещается также период становления, борьбы и развития методологии преподавания истории в Галицких народных и средних школах, которые были классифицированы как гимназии в течение указанного периода. Анализируется наследие и опыт украинских ученых и методистов в этой области и их вклад в развитие украинской науки.

Ключевые слова: история, учебный план, содержание, методы, формирование, развитие, борьба, технологии, формы.

Лит. 18.

Постановка проблеми. Аналіз архівних документів, вивчення та реферування наукової, методичної літератури з окресленого питання показали, що навчання історії, починаючи від середини XIX ст. і до 1939 року відбувалося в українських школах та гімназіях Галичини. Архівні джерела свідчать, що про методику навчання історії в цей період заговорили з того часу, коли з'явився предмет «історія» у народних та віділових школах, а пізніше і в гімназійних класах австрійських та українських гімназій.

Навчальні програми і плани, визначені законодавчою і нормативною базою про шкільництво у Галицькому краї, починаючи від середини XIX ст., передбачали вивчення історії як навчальної дисципліни, при цьому регламентували її зміст та обсяг, а в інструкції до програм визначали вимоги до знань, умінь і навичок учнів та очікувані результати. Так, відповідно до Закону про шкільництво (1869 р.) обов'язковими предметами для народної школи було визначено: релігію (Закон Божий), мову, важливі знання з науки природи та історії, з особливим поглядом на вітчизну (мова йде про імперію як батьківщину) та її закони [5; 13; 18].

Для того, щоб добре орієнтуватися в сучасний період у змісті, методах та формах навчання історії в загальноосвітній школі, треба порівняти ці складові з вивченням історії у минулому. Адже відомо, що без знання минулого, немає майбутнього. У методиці навчання історії в школах Галичини, починаючи з середини XIX ст. і до 1939 року відбувалося її становлення, боротьба та розвиток [11, 25]. Архівні джерела свідчать, що про методику навчання історії в досліджуваній період заговорили з того часу, коли з'явився цей предмет в галицьких українських народних і віділових школах, а пізніше і в гімназійних класах.

Методика навчання історії розглядає зміст, форми, методи і засоби навчання [12]. Провідний педагог України XX ст. С. У. Гончаренко довів, що методика це наука, яка визначає сукупність систематизованих знань, умінь і навичок з предмету, поглядів науковців, а також розкриває відповідний рівень розвитку пізнавальних сил і практичної підготовки, що досягається в результаті навчально-виховної роботи, і, перш за все, визначається метою, завданнями, методологією освіти, навчальними планами, т.зв. соціальним замовленням щодо очікуваних результатів [3, 5].

Як засвідчують архівні матеріали, знання минулого безпосередньо впливає на сучасний рівень розвитку фахової методики. Розглянемо ці питання детальніше. Для того,

щоб добре орієнтуватися в сучасному змісті вивчення історії в загальноосвітній школі, доборі форм та методів навчання треба порівняти цей зміст з вивченням історії у минулому. Без знання минулого, немає майбутнього.

Аналіз досліджень. У кінці травня 1884 року Міністерством віросповідань і освіти Австро-Угорщини були затверджені нові навчальні плани, згідно з якими усі середні школи (а їхню роль виконували українські гімназії) оголошені або урядовими, або приватними.

Дослідники ХХ ст. (А. Боровик, Б. Ступарик, В. Кемінь), аналізуючи стан освіти того часу, зазначали, що навчання історії у галицьких українських школах цього періоду відбувалося як процес [2; 8]. Однак ще О. Терлецький та В. Пачовський в 30 роки ХХ ст. звернули увагу учителів історії на те, що, по-перше, наука історії має бути державотворчого змісту, по-друге, основою її змісту має бути Княжа доба і державницькі змагання козаччини від Сагайдачного до Мазепи, коли український народ під керівництвом своїх князів і гетьманів був суб'єктом власної історії, розвивав високу культуру європейського типу і був її захисником перед експансією [11; 14].

В. Пачовський висловлює переконливість у тому, що історія України з позитивного боку сформує в учнів думку про те, що «український народ не був і не є чимось нижчим від сусідів, яких перевищав колись багатством культури своєї верхівки, а нині перевищає багатством людської культури» [11, 103].

У Резолюціях і Постановах Перший український педагогічний конгрес визначив, що має бути «самостійне вивчення історії й географії України, яке й повинно відбуватися в українській мові» [7, 238].

Мета статті. Висвітлити технологію навчання історії в галицьких народних школах і гімназіях із 50-х років 19-го століття до першої третини 20-го століття. Для цього треба проаналізувати програми україномовних народних шкіл та гімназій Галичини, розглянути форми і методи навчання учнів галицьких шкіл досліджуваного періоду.

Виклад основної матеріалу. Аналізуючи навчальний план Міністерства віросповідань і освіти Австро-Угорщини та пояснювальну записку до нього від 1869 року, дослідники порівнюють зміст і методику навчання історії в україномовних школах Галичини з Австро-Угорською імперією, що являє інтерес для нашого дослідження [8; 9].

У навчальному плані того часу, як зазначається дослідниками, предмет «історія» вивчається з 2 класу, де загальний обсяг тижневих годин чи річних уроків становить 17,5 години [13; 18]. Найбільша кількість годин припадає на 5, 6, і 7 класи (3, 4 і 3 години відповідно), тут відбувається пізнання детального курсу давньої історії (5 клас), історії середніх віків (6 клас) та всесвітньої історії (7 клас). Історія Австро-Угорської держави вивчається у 8 класі (2 години на тиждень) [5; 13]. Складний курс історії середніх віків вивчається в обсязі 4 годин на тиждень.

Вивчення історії розділено на два систематичних і однакових курси.

Дослідники методики навчання історії в Австро-Угорській імперії констатують відмінності у порівнянні з іншими гімназіями, які полягають у тому, що підготовчий курс всесвітньої історії відсутній взагалі, а в III класі залишено лише короткий виклад рідної історії [6; 8; 9].

Перший курс навчання історії в галицьких, як і в австрійських гімназіях починається в 2 і завершується 4 класі (учні проходять молодший курс гімназійної освіти – «унтергімназіум»), другий – триває з 5 до 8 класу включно («обергімназіум»).

Важливою ознакою галицького і австрійського навчальних планів є те, що вивчення історії відбувається у тісному зв'язку з географією. Цей зв'язок мотивовано особливо

у молодших класах, де навчання історії і географії спільне і навіть кількість годин (3 години на обидва предмета) чергуються [4; 10; 13; 18].

Дослідники критикують панівну на той час технологію, де однобічно висувались тільки біографічні і зовнішньо політичні елементи [1; 2; 6; 8; 14; 15; 16]. Її укладачі обмежились загальними рекомендаціями та порадами вчителям історії, усвідомлюючи наскільки несправедливо і передчасно було б стверджувати тут догму: «метод і наукові основи викладання історії недавнього походження, а тому ми до сих пір є в періоді повчального емпіризму (апробації) і досвіду», про що говориться у передмові до програми [10, 21–26].

Мета і завдання навчання історії визначені у зв'язку з сутністю гімназійної освіти в цілому і має дати учневі «загальну історичну освіту, виробити наукові основи для історичного світогляду і підготувати до наукового пізнання історії». [8, 123]. Ця мета може бути досягнута через повідомлення певної кількості фактів на конкретній хронологічній основі і розвитком на основі підручника умінь оперувати ними і групувати отримані знання, тобто, крім засвоєння історичних знань, мають бути актуалізовані і розвинуті певні розумово-інтелектуальні здібності учня.

Визначаючи завдання навчання історії, програма вимагає, щоб у змістовому відношенні учневі був поданий загальний нарис розвитку людства, проаналізовано головні моменти політичної і культурної історії. З особливою детальністю мають розкриватися факти історії класичних культур і народів Австро-Угорської монархії і роз'яснено основні фактори історичного розвитку; у формальному відношенні учень має бути привчений до того, щоб отримати навички, щоб у всіх явищах відшукувати процес, розвиток, розуміти усякий факт у його причинно-наслідкових зв'язках, не випускаючи з уваги індивідуальні особливості людини і спільноти; у нього варто пробудити інтерес до законів історичного розвитку, хоча б даючи лише їх відчуті в процесі викладання матеріалу на уроці історії [15]. Окрім освітніх цілей навчання історії, розглядаються виховні та розвивальні. На думку науковців, вивчення історії має розвинути діяльність серця, фантазію, служити для очищення і ушляхетнення афектів, вихованню волі, розвитку патріотизму і громадянської волі та духа [17].

Подібна мета, як зазначає І. Курляк, рекомендована і в гімназіях, причому визначено спосіб її досягнення: формулювання на першому плані «світлих» та утаємнення «темних» плям вітчизняної історії. Але різниця полягає ось у чому: австрійська інструкція говорить, що «патріотичне чуття не має бути тенденційно викликане в учневі: об'єктивна і жива розповідь історії мимовільно розвине бажання і симпатії, життєві настанови [9].

У доборі, розподілі і обробці історичного матеріалу за класами важливе місце належить технологіям навчання, що визначається дидактичною необхідністю [10; 16; 17].

Так, у курсі перших трьох класів подано легенди, постаті, головні моменти історії греко-римських земель та Австро-Угорської монархії. У розповідях переважають біографічні елементи («спочатку учень вчиться серцем, а потім розумом»), хоча він й обмежується змалюванням небагатьох найбільш важливих з огляду історичного впливу подій. Важливі історичні явища є послідовними, оскільки програма рекомендує вивчати історичний матеріал у групах; а їхнє вивчення має складати перехід до наступної групи. Таким чином, уникнуто епізодичність у висвітленні матеріалу, і вже у підготовчому курсі учень має підсвідомо звикнути сприймати історію як неперервний процес. Наступний курс розширює і поглиблює відомості, набуті у першому класі, але в них нічого не поправляє [10].

Обидва курси повинні починатися з давньої історії. Цим шляхом йде перехід від простого до складного, оскільки окрім загального розширення матеріалу і ускладнення висновків у другому курсі, у порівнянні з першим; під час кожного курсу повинна бути градація. У міру того, як учень стає старшим, відбуваються поступові зміни у групуванні і висвітленні історичного матеріалу, оскільки той самий матеріал розглядається під іншим кутом зору у середніх і старших класах.

З особливою наполегливістю вказано в програмі на зв'язок історії з географією. У процесі навчання історії має бути звернена увага на історичну місцевість. Учителю історії має дати огляд географічних особливостей країни, до ознайомлення з історією якої, перейти на висвітлення впливу природного розташування земель на культуру народу, ознайомлення місцевістю, яка є геополітичним чинником подій [11]. Для цього треба використовувати вміння учнів малювати географічні та історичні карти, а з метою полегшення завдання учням наносити межі на фізичну карту, а вчителю – ескізи на дошці.

У наступні десятиліття у відповідності до навчальних планів Міністерства віросповідань і освіти Австро-Угорської імперії, затверджених у 1893 році, метою навчання історії в народних школах було визначено: сприяти вивченню історії краю рідного і монархії; вивченню найважливіших подій в розвитку людства; формуванню патріотичних почуттів в учнів [10]. Ці матеріали також можна вивчати через роботу в малих групах, або в парах. Учителю об'єднує учнів у невеликі групи і пропонує спочатку послухати історичні події, а потім опрацювати їх під час спілкування в своїх групах або в парах.

Курс рідної історії у багатьох гімназіях протягом навчання вводився як необов'язковий, однак потрібно зауважити, що рідною авторами навчальних програм вважали історію Австрії або Польщі [15; 16; 17]. Із 1919 року, коли Галичина відійшла до Польщі, почалась інтенсивна підготовка до запровадження загальної трьохступеневої системи освіти, остаточне утвердження якої відбулося у 1932 році. На Всесвітню історію у цей період припадало в середньому по 2 – 3 год. на тиждень з V по VIII клас. Після отримання Польщею незалежності виникла потреба в консолідації багатонаціонального населення держави, необхідність виховання почуття громадянської приналежності і відповідальності за долю держави. Принцип громадянського виховання став підставою, на яку спиралось Міністерство Віросповідань і Освіти, розробляючи у 1919 році новий шкільний закон і навчальні програми. Згідно закону, у програму навчання для VIII класу вводився новий курс: «*Nauka o Polsce wspotczesnej*» (34 години на тиждень), завданням якого було: через систематично і планово проведені розмови про сучасне становище Польщі, її державний лад, населення, економіку, культуру, соціально-політичну ситуацію сформувати в учнів основи громадянського виховання, навички співіснування у громадянському суспільстві [17].

На початку XX ст. та в першій його третині в українських школах Галичини історія вивчалася польською мовою: «у школах 1, 2 і 3-класних – як приватних, так і державних – з непольською мовою навчання треба вести обов'язково по-польськи: науку польської історії і науку про сучасну Польщу...» [1, 1–3].

Потрібно зазначити, що програми зумовлювали також характер навчання історії в школах національних меншин. Наприклад, у зауваженнях до програми за 1934 рік з історії українського народу для публічних народних шкіл третього ступеня для дітей української національності зазначалося, що навчання має бути «логічним та органічним доповненням і закругленням знання історії Польщі» [16, 26].

Зміст навчання історії в українських школах у другій половині обстежуваного періоду передбачав зв'язок з наукою історії Польщі: учні знайомилися з тими історичними образами українського народу, що мали причинно-наслідковий зв'язок із історією польської держави та її народу. А також, як самостійний науковий предмет учням подавались ті події з історії українського народу, що відбувалися незалежно або зовсім поза історією польської держави. Вивчення історико-культурного розвитку українського народу здійснювалось у контексті вивчення історії рідного краю [15, 7–42]. Ці проблеми можна було вивчати шляхом групування матеріалу за допомогою евристичної бесіди, розповіді та діалогу.

Висновки. Отже, ми розкрили зміст і технологію навчання історії в українських галицьких гімназіях, починаючи з середини XIX ст. і до 30-х років XX ст. Становлення і розвитку змісту і технології вивчення історії змінювалися в залежності від історичних обставин, у які попадала Галичина та її україномовні школи досліджуваного періоду

Технологія навчання історії в галицьких українськомовних народних школах і гімназіях включала групову роботу учнів над змістом історичної освіти, який унормувався державними документами, що гальмувало розвиток українського національного виховання. Залежність від Польщі визначала методологічну настанову погодження програм для дітей української національності з польськими програмами. Галицькі педагоги прагнули реформувати існуючу систему освіти в Галичині, інтегруючи мету «нового», західноєвропейського виховання з великодержавницьким (польським, австро-угорським) та національним українським вихованням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТРАТУРИ

1. Білянє українського шкільництва під Польщею // Діло. – 1930. – 15 жовт. – С. 1–3.
2. Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.) / А. Боровик. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 368 с.
3. Гончаренко С. У. Методика як наука / С. У. Гончаренко. – Хмельницький : Вид-во ХГПК, 2000. – 30 с.
4. Звідомлення дирекції Ц.К. державної гімназії в Кіцмані за шкільний рік 1909/1910. – Чернівці : Друкарня Товариства «Руска Рада», 1914. – 108 с.
5. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/13. – Львів : друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1913. – 94 с.
6. Ігнатенко Н. Розумовий розвиток учнів у загальноосвітніх закладах Східної Галичини (1900 – 1939 рр.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Наталія Віталіївна Ігнатенко. – Івано-Франківськ, 2001. – 209 с.
7. Історія Першого Українського Педагогічного Конгресу // Перший український педагогічний конгрес, 1935. – Львів : Накладом товариства «Рідна школа», 1938. – С. VII – XXII.
8. Кемінь В. П. Розвиток освіти і педагогічної думки українців у країнах центральної, Східної та Південно-Східної Європи (1918 – 1996 рр.) / В. П. Кемінь ; [за ред. М. Б. Євтуха]. – К. : ТОВ «Міжнар. Фін. Агенція, 1997. – 186 с.
9. Курляк І. С. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864 – 1918) : монографія / І. С. Курляк. – Львів : Б.В., 1997. – 222 с.
10. Наукові програми в народних школах третього ступеня для дітей української національності. Історія // Шлях виховання й навчання. – 1934. – Ч. 8. – С. 21–26.
11. Пачовський В. Наука історії в українських школах / В. Пачовський // Рідна школа. – 1935. – Рік IV – Ч. 15–16.
12. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2005. – 328 с.
13. Sprawozdane директора ц.к. гімназії академічної у Львові за рік шкільний 1891/92 / Накладомъ фонду наукового. – У Львові, 1892. – 46 с.

14. Терлецький О. В якій душі вести науку історії / О. Терлецький // Українська школа. – 1930. – № 1. – С. 2–5.
15. Orsza H. O nauczaniu historii w szkole początkowej. Szkic program / H. Orsza. – Dąbrowa Górnicza : Mirka, 1915. – 42 s.
16. Pohoska H. Dydaktyka historii / H. Pohoska. – Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1928. – 260 s.
17. Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historia. – Warszawa : Rola, 1920. – 32 s.
18. Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum akademickiego na rok szkolny 1875/76 / [pod zarządem Fr. Saraickiego]. – Lwów : Z drukarni Towarzystwa imienia Szewczenki, 1876. – 374 s.

REFERENCES

1. Bilians ukrainskoho shkilnytstva pid Polshcheiu // Dilo. – 1930. – 15 zhovt. – S. 1–3.
2. Borovyk A. Ukrainizatsiia zahalnoosvitnikh shkil za chasiv vyboriuvannia derzhavnosti (1917 – 1920 rr.) / A. Borovyk. – Chernihiv : KP «Vydavnytstvo «Chernihivski oberehy», 2008. – 368 s.
3. Honcharenko S. U. Metodyka yak nauka / S. U. Honcharenko. – Khmelnitskyi : Vyd-vo KhHPK, 2000. – 30 s.
4. Zvidomlennia dyrektzii Ts.K. derzhavnoi himnazii v Kitsmani za shkilnyi rik 1909/1910. – Chernivtsi : Drukarnia Tovarystva «Ruska Rada», 1914. – 108 s.
5. Zvit dyrektzii ts.k. akademichnoi himnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1912/13. – Lviv : drukarnia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 1913. – 94 s.
6. Ihnatenko N. Rozumovyi rozvytok uchniv u zahalnoosvitnikh zakladakh Skhidnoi Halychyny (1900 – 1939 rr.) : dys. ... kandydata ped. nauk : 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky / Nataliia Vitaliivna Ihnatenko. – Ivano-Frankivsk, 2001. – 209 s.
7. Istoriia Pershoho Ukrainskoho Pedahohichnogo Konhresu // Pershyi ukrainskyi pedagogichnyi kongres, 1935. – Lviv : Nakladom tovarystva «Ridna shkola», 1938. – 252 s. – S. VII–XXII.
8. Kemin V. P. Rozvytok osvity i pedahohichnoi dumky ukrainsiv u krainakh tsentralnoi, Skhidnoi ta Pivlenno-Skhidnoi Yevropy (1918 – 1996 rr.) / V. P. Kemin ; [za red. M. B. Yevtukha]. – K. : TOV «Mizhnar. Fin. Ahentsiia, 1997. – 186 s.
9. Kurliak I. Ye. Ukrainska himnaziina osvita u Halychyni (1864–1918) : monohrafiia / I. Ye. Kurliak. – Lviv : B.V., 1997. – 222 s.
10. Naukovi prohramy v narodnykh shkolakh tretogo stupenia dlia ditei ukrainskoi natsionalnosti. Istoriia // Shliakh vykhovannia y navchannia. – 1934. – Ch. 8. – S. 21–26.
11. Pachovskyi V. Nauka istorii v ukrainskykh shkolakh / V. Pachovskyi // Ridna shkola. – 1935. – Rik IV. – Ch. 15–16.
12. Pometun O. Metodyka navchannia istorii v shkoli / O. I. Pometun, H. O. Freiman. – K. : Heneza, 2005. – 328 s.
13. Sprawozdanie dyrektora ts.k. himnazii akademichnoi u Lvovi za rok shkilnyi 1891/92 / Nakladom fondu naukovo. – U Lvovi, 1892. – 46 s.
14. Terletsyky O. V yakim dusi vesty nauku istorii / O. Terletsyky // Ukrainska shkola. – № 1. – 1930. – S. 2–5.
15. Orsza H. O nauczaniu historii w szkole początkowej. Szkic program / H. Orsza. – Dąbrowa Górnicza : Mirka, 1915. – 42 s.
16. Pohoska H. Dydaktyka historii / H. Pohoska. – Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1928. – 260 s.
17. Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historia. – Warszawa : Rola, 1920. – 32 s.
18. Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum akademickiego na rok szkolny 1875/76 / [pod zarządem Fr. Saraickiego]. – Lwów : Z drukarni Towarzystwa imienia Szewczenki, 1876. – 374 s.

Статтю подано до редакції 10.03.2016 р.